

„ТРЯБВА” ИЛИ „МОЖЕ”: РОЛЯТА НА ИДЕАЛНАТА ТЕОРИЯ ПРИ ПОЛИТИЧЕСКОТО ТЕОРЕТИЗИРАНЕ

Мария Попковачева-Терзиева¹

1. Нормативно и дескриптивно теоретизиране

Още от времето на европейското Просвещение учените застъпват различни възгледи по отношение на въпросите свързани с ролята и естеството на политическото теоретизиране.² Две основни и диаметрално противоположни линии на теоретизиране са се наложили в научния дебат: *нормативна* и *дескриптивна* теория, а сивото пространство между тях е заето от така наречената *неидеална теория*. Основният конфликт между нормативната и дескриптивната теория се отнася до степента, в която политическото теоретизиране трябва да има реализуемост и да се съобразява с наличните условия в дадено общество. В рамките на нормативната теория с най-голяма степен на изчистеност от дескриптивно съдържание е идеалната теория, която изгражда идеализирани модели на обществено устройство. Тя не се стреми да включи в теоретизирането си всички налични факти за дадено общество, а обобщава чертите на характера и мотивацията на членовете му и така създава модели, към чиято имплементация гражданите трябва да се стремят. Неидеалната теория задава модели за дадено общество донякъде съобразени със състоянието, в което то се намира, докато дескриптивната изцяло се ръководи от реалното му състояние. Най-известният съвременен пример за идеална теория е Джон Ролсовата „справедливост като равнопоставеност” изложена в „Теория на справедливостта” (1971г.)³ и „Политически либерализъм” (1993г.)⁴. Въпреки ползата от съществуването на такива идеални модели на обществено устройство, често неидеални и дескриптивни теоретици критикуват идеалното теоретизиране. Първо, идеалното теоретизиране е оприличавано на форма на схоластика, поради факта, че то предоставя своите политически модели на недостъпен език. Също така, неидеалните и дескриптивните теоретици критикуват идеалната теория, поради това, че предписанията ѝ често (1) се самоосуетяват (теорията задава противоречащи си принципи), (2) са непълни (теорията не може да обясни всички налични обстоятелства) и (3) не се съобразяват с високите разходи по имплементация (бюджетът за реализиране на теорията е крайно недостатъчен). Един от най-изявените критици

¹ **Мария Попковачева-Терзиева** е редовен докторант в катедра "Политология" към Софийския университет.

² Понятието 'политическо теоретизиране' включва най-различни дейности извършвани от учени, като например: конструиране на набор от твърдения, предназначени за обяснение на специфична група от факти; изграждане на хипотези, насочени към улавяне на ключови аспекти от причинно-следствен механизъм; създаване на прогнози на базата на комбинация от известни факти и идеи; намиране на доказателство на дадена теорема от изрично посочени аксиоми; всякакви абстрактни твърдения; и много други форми на аргументация (Хамлин & Стемповска, стр.2).

Хамлин, А. и Зофия Стемповска. „Теория, идеална теория и теория на идеалите.”

<<http://www.cpsa-acsp.ca/papers-2010/Hamlin%20and%20Stemplowska.pdf>>. Посетен – 23.04.2014г.

³ Ролс, Джон. „Теория на справедливостта”. Кембридж, МА: Издание Белкнап на Харвардския университет, 1971г. Без страници. Ipad File.

⁴ Ролс, Джон. „Политически либерализъм”. Ню Йорк, НЙ: Колумбия класикс, 1992. Без страници. Ipad file.

на идеалната теория е Амартия Сен с книгата си „Идеята за справедливостта”⁵, в която той предлага своята неидеална теория. Сен твърди, че вместо да се концентрират върху неизпълнимите идеални условия, политическите теоретици трябва да сравняват степента на справедливост и несправедливост в осъществими общества, за да могат да получат реална представа за необходимата посока на развитие за достигане на по-високо ниво на справедливост. В най-общи линии това е естеството и аргументите ‘против’ идеалното политическото теоретизиране, постулиращо принципите, които „трябва” да бъдат изпълнени от дадено общество.

Тази разработка твърди че, въпреки дистанцията на идеалното политическо теоретизиране от реалността и истиността на част от критиките, отправени от неидеалните и дескриптивни теоретици, идеалното теоретизиране остава необходимо и полезно средство за изграждане на справедливи общества и намаляване на несправедливостите. Наличните условия в дадено общество, върху които неидеалните и дескриптивни теоретици се основават, не дават ясен ориентир в името на какво трябва да се правят промените в обществото и каква е общата посока, която те трябва да следват. Възникването на непредвидени промени в такива случаи може да бъде опасно, защото може да доведе до пожертване на дългосрочни цели и приоритети в името на решаването на конкретен проблем. Зададената от идеалната теория формулировка „трябва” насочва зададената от неидеалната и дескриптивна теория „може” при избор и мотивиране на съдържанието и посоката на преход на дадено общество към по-справедлива негова версия. Тоест, твърденията на критиците за ненужността на идеалната теория не са верни – идеалната теория е недостатъчна за изграждане на идеални общества и решаването на всички съществуващи несправедливости, но остава необходим и жизненоважен компонент за това усилие.

Друг важен въпрос относно характеризирането на политическото теоретизиране е свързан с вида аргументация, която трябва да се отчита при оценяването на предлаганите идеални, неидеални и дескриптивни концепции за справедливост. Трябва ли непременно диагнозата за несправедливост или идентифицирането на това, което ще я намали или премахне, да бъде обективна и безпристрастна или може да бъде включена и някаква степен на субективност? Сред редица съвременни учени съществува консенсус, че непосредствена емоционална оценка, осъзната или неосъзната, съпътства всички взети решения и действия на индивидите. Първоначалното емоционално възприятие може да бъде променено впоследствие, но това става трудно и в резултат на висока степен на интроспекция и умение за преодоляване на вкоренени навици и оценки.⁶ Затова осъзнаването и откритото включване на възникнали емоции в политическата аргументация увеличава прозрачността при обосноваването на даден аргумент и следователно неговата разбираемост. Например, изпитване на отвращение от дадена постъпка би могло да послужи като сигнал, който да мотивира и определи действията на даден индивид. Признавайки съществуването на такива емоционални сигнали спомага за по-доброто разбиране на изложените аргументи в политическата аргументация и тяхното охарактеризиране като валидни и не-валидни. Също така то спомага и за избора на аргумент, когато два или повече такива са в конфликт. Повечето идеални теории, и Ролсовата не прави

⁵ Сен, Амартия. „Идеята за справедливостта”. Кеймбридж, МА: Издателство Белкнап на Харвардското университетско издателство, 2009г.

⁶ Някои от най-известните автори, които защитават тези възгледи са: Джонатан Хайдт с „Емоционалното куче и неговата рационална опашка”; Даниел Канеман с „Мислене, бързо и бавно”; Майкъл Фрейзър с „Просвещение при съчувствието. Справедливостта и моралните чувства през осемнадесети век и днес.”; Кристин М. Коорсгард „Източници на нормативността”; и Джон Елстър „Алхимия на съзнанието: рационалност и емоциите”.

изключение тук, не взимат предвид емоциите като валидни аргументи. Отчитането на ролята им обаче може да се окаже съществен ключ към определянето на подходящите и неподходящи аргументи при изграждането на публични политики.

2. Какво представлява идеалната теория?

Не е постигнат консенсус сред учените относно точното естество и характеристики на идеалната теория. Като цяло, обаче, съществува съгласието, че идеалната теория постулира идеалните обществени, институционални и политически договорености за създаване на справедливо общество в условия, в които гражданите съблюдават зададените предписания. Идеалната теория представя посоката и съдържанието на идеалната обществена договореност, която да бъде постигната от даденото общество; един ориентир, с помощта на който се измерва валидността на предложените мерки за промяна. В този смисъл, тя постулира „трябва” и „не трябва” по отношение на необходимите промени за осъществяване на прехода към по-справедливо общество. Разбира се, идеалните теоретици съзнават, че съществуват редица ограничения пред постижимостта на техните предписания поради „естествени ограничения и нещастни случаи в човешкия живот, или от непредвидени исторически и природни явления”⁷ - обстоятелства, които правят постигането на добре подредено общество трудно, ако не и невъзможно, независимо от политическата воля или мотивация на гражданите (Ролс, „Теория на справедливостта”). В такива случаи, теоретиците вземат предвид в най-общи линии съществуващите неидеални условия, но отговорността за промяна на спецификациите с оглед на конкретната ситуация остава за гражданите. Идеалните теоретици смятат, че наличието на модел на напълно справедливо общество е достатъчен показател за намиране на начините, чрез които неидеалните общества могат да достигнат предлагания идеал. Следователно, целта на идеалната теория не е да наложи на гражданите „какво да правя тук и сега”, а да им зададе посоката и нормативното съдържание, което да ги насочва при извършването на необходимите промени за тяхното реализиране (Хамлин & Стемповска, стр.25).

И все пак е трудно да се направи лесно и ясно разграничение между идеална, неидеална и дескриптивна теория. В своята статия „Теория, идеална теория и теория на идеалите” А. Хамлин и З. Стемповска обобщават наличните научни изследвания, които посочват три основни категории за отличаване на идеалната теория от другите два вида политическо теоретизиране. Категориите не очертават точна граница, от едната страна на която се намира идеалната теория, а от другата неидеалната и дескриптивната, но обрисуват сложен и неясен спектър, който в общи линии показва разликите между трите. Първото разграничение е между пълно спазване и непълно спазване на предписанията на теорията. Идеална теория означава, че гражданите почти изцяло спазват нейните предписания. А. Хамлин и З. Стемповска твърдят, че има няколко различни степени на несъблюдаване, които не пречат една теория да се характеризира като идеална (Хамлин & Стемповска, стр.4-5). Няма консенсус сред теоретиците, обаче, коя е най-ниската числена стойност, под която една идеална теория става неидеална и дескриптивна. Обратно на идеалната теория, неидеалната и дескриптивна теория означава някаква степен на неспазване на предписанията, защото вторите теоретици осъзнават невъзможността на пълно съблюдаване и променят съдържанието и амбициите на своето теоретизиране. Предвид наличието на най-малко две променливи - „броят на спазващите предписанията и степента на спазване от страна на всеки индивид”⁸ - непълното спазване на

⁷ “natural limitations and accidents of human life, or from historical and natural contingencies”

(Rawls, John. *A Theory of Justice*. Cambridge, MA: The Belknap Press of Harvard University, 1971. N. pag. Ipad file.)

⁸ “the number of compliers and the extent of compliance by each person”

изискванията на дадена теория може да приеме много стойности (Хамлин & Стемповска, стр.4). Като цяло, няма консенсус върху това, къде точно лежи разликата между пълно и непълно съблюдаване на предписанията на една теория – учените приемат, че идеалната теория предполага по-голяма степен на спазване на зададените предписания от неидеалната и дескриптивна теория.

Втората разлика се отнася до средствата за политическо теоретизиране, които идеалната и дескриптивната теория използват: средството на идеалната теория е идеализация, а на дескриптивната теория - абстракция. Идеализацията „се състои в приемането на неверни допускания относно някакъв значим аспект на проблема” в процес на разглеждане, докато под абстракция се разбира „игнориране или negliжиране на усложненията на даден проблем, но без неверни допускания”⁹ (Хамлин & Стемповска, стр.5). А. Хамлин и З. Стемповска дават пример, за да илюстрират разликата между двете понятия: съществува идеализация, когато теоретиците препоръчват членовете на дадено общество да бъдат държани отговорни за своите решения въз основа на предположението, че всички те могат да избират разумно. Тук твърдението се основава на невярно предположение за голям брой хора. Налична е абстракция, когато теоретиците препоръчват индивидите да бъдат държани отговорни за своите избори и действия, независимо дали те могат да избират разумно, поради това, че такава отговорност създава позитивни поведенчески стимули. Сложната реалност, в която някои индивиди могат, а други не могат да избират разумно, е опростена за нуждите на теорията. Въпреки това, често е трудно да се направи разграничение между двете понятия. Например, допускането, че действията на гражданите в публичното пространство са резултат на една и съща мотивация може да се охарактеризира и като идеализация и като абстракция. Твърдението е невярно предположение, т.е. пример за идеализация, но може да се защити и мнението, че твърдението е използвано, за да се опрости моделът на теоретизиране, т.е. то представлява абстракция (Хамлин & Стемповска, стр.5-6). Този пример илюстрира тезата на А. Хамлин и З. Стемповска, че не съществува ясно разграничение между абстракция и идеализация: двете се намират в един размит спектър и често значенията им се преплитат.

Третият признак, приет от учените, за разграничаване между идеалната, неидеалната и дескриптивната теория, е определяне на начина, по който дадена теория се отнася към фактите. Една теория е толкова по-чувствителна към фактите, колкото повече факти признава и включва като елементи в или като огречения върху своя модел. Прието е, че като цяло идеалната теория е по-нечувствителна към фактите в сравнение с дескриптивната теория. Разбира се, много зависи от това какво се разбира под „факти” в даден контекст. Може да съществува разлика между *непредвидени* и *необходими* факти: например, нечувствителността към някои непредвидени факти може да се определи като абстракция, докато нечувствителността към всякакви необходими факти може да се определи като грешка в политическото теоретизиране. Тази дискусия измества въпроса от не-/ чувствителността към фактите и води към въпроса за значението или целесъобразността на конкретните факти. Според А. Хамлин и З. Стемповска

(Alan Hamlin and Zofia Stemplowska. “Theory, Ideal Theory and the Theory of Ideals”, p.4

<<http://www.cpsa-acsp.ca/papers-2010/Hamlin%20and%20Stemplowska.pdf>>.

Accessed on April 23d, 2014.)

⁹ “consists in making false assumptions about some significant aspect of the problem” under consideration, while abstraction is understood “to consist in ignoring or bracketing off some complexities of a given problem, but without assuming any falsehoods about them”

(Alan Hamlin and Zofia Stemplowska. “Theory, Ideal Theory and the Theory of Ideals”, p.5

<<http://www.cpsa-acsp.ca/papers-2010/Hamlin%20and%20Stemplowska.pdf>>.

Accessed on April 23d, 2014.)

това демонстрира, че не-/чувствителността към фактите е свързана с различията между идеализация и абстракция, без понятията да бъдат напълно еквивалентни (Хамлин & Стемповска, стр.7). Следователно, подобно на предходните два случая, се потвърждава разбирането на авторите, че при идеалната и дескриптивната теория, е „много по-подходящо да се говори за променливи, разположени по континуум“¹⁰, отколкото за ясно различни и контрастни термини (Хамлин & Стемповска, стр.3). Както се посочва от А. Хамлин и З. Стемповска, трите различия на пълно/непълно съблюдаване на предписанията на дадена теория, идеализация/абстракция и не-/чувствителност към фактите помагат за категоризация на дадена теория като идеална и неидеална и дескриптивна, но не определят изцяло под коя категория попада всеки опит за политическо теоретизиране.

2.1. Идеалната теория на Джон Ролс – „справедливостта като равнопоставеност“

Един от най-известните и широко признати примери за идеална теория е Джон Ролсовата справедливост като равнопоставеност (*justice-as-fairness*). Справедливостта като равнопоставеност илюстрира определението за идеална теория и вече изброените три критерии: пълно съблюдаване на предписанията на теорията, идеализация и нечувствителност към реалните факти. Чрез обрисувание на напълно справедливо общество, Ролс - водещият политически теоретик от втората половина на двайсети век - задава целта, която дадено общество трябва да достигне. Той не конкретизира социалните, икономически и политически реформи, които обществото трябва да предприеме, не взема предвид наличните условия, а само описва идеалната подредба, която да ръководи действията на членовете на обществото. Както казва самият Ролс: „[н]еидеалната теория предполага, че идеалната теория вече съществува. Защото докато идеалът не е идентифициран, поне в общи линии ... на неидеалната теория липсва предназначение, цел, с оглед на която може да се отговори на нейните питання“¹¹ (Ролс, „Законът на народите“, стр.89-90)¹².

Какво включва Ролсовата идеална теория накратко? Както вече бе споменато за основополагащо понятие в Ролсовата теория се приема справедливостта като равнопоставеност, която предхожда установяване на принципите на социална справедливост. Справедливостта като равнопоставеност е договорена в *първоначалната ситуация* - една хипотетична ситуация, в която се състои идеален публичен дебат от всички граждани с цел определяне на принципите, които ще ръководят обществения ред. В първоначалната ситуация, гражданите не знаят последващата им социална, политическа или икономическа позиция в обществото или последващите им предпочитания. И поради това незнание, според Ролс, те избират най-широкия общ знаменател. Ако един индивид не знае как ще се развие житейският му път, вероятно е да одобри ред, справедлив за всички, и благоприятен особено за тези, които ще са в най-затруднено положение. В духа на идеализацията, Ролс приписва тази мотивация на всички граждани в първоначалната ситуация. Единодушно, те избират два принципа, които да ръководят социалните, икономически и политически институции. Първият принцип гарантира основните права и свободи, а вторият насърчава уреждане на неравенствата, така че те да са от

¹⁰ “much more appropriate to speak in terms of continuous variables”

(Alan Hamlin and Zofia Stemplowska. “Theory, Ideal Theory and the Theory of Ideals”, p.3

<<http://www.cpsa-acsp.ca/papers-2010/Hamlin%20and%20Stemplowska.pdf>>.

Accessed on April 23d, 2014.)

¹¹ “Non-ideal theory presupposes that ideal theory is already on hand. For until the ideal is identified, at least in outline ... non-ideal theory lacks an objective, an aim, by reference to which its queries can be answered”

(Rawls, John. *The Law of Peoples*. (Boston, CA: Harvard University Press, 2001, pp.89-90).

¹² Ролс, Джон. „Законът на народите“. Бостън, МА: Харвардско университетско издание, 2001. 1^{во} издание.

най-голяма полза за най-слабо облагодетелстваните членове на обществото при равни възможности за всички. Изборът на двата основни принципа на справедливост в първоначалната ситуация е първият акт от Ролсовото многоетапно установяване на справедливостта. В следващия етап се изграждат институциите в съответствие с избраните принципи. Работата на тези институции, от своя страна, определя по-нататъшните социални, политически и икономически решения, които обуславят и законодателството на дадена общност. Въобразеното разгръщане на справедливостта като равнопоставеност се случва стъпка по стъпка без възникване на отклонения или трудности. Настоявайки че всички тези обобщения за характера на гражданите и развитието на обществото са верни, Ролс се опитва да убеди в реализуемостта на своята идеална теория.

Един от проблемите, които Ролс избягва с помощта на първоначалната ситуация, е липсата на сътрудничество в общество, в което гражданите изповядват „много различни, макар и разумни, обхватни доктрини“¹³ (Ролс, „Политически либерализъм“)¹⁴. В основата на идеята на Ролс гражданите да загърбят всички свои интереси, приоритети, ексцентричност и предразсъдъци в първоначалната ситуация е желанието на автора те да избегнат пристрастността на изборите си, произтичаща от последващото им положение в обществото. Това изискване може да бъде най-общо характеризирано като изискване за безпристрастност, като изискване за обективността на практическия разум. По собствените думи на Ролс: „... идеята за обективността трябва да създаде обществена рамка на мисълта достатъчна за това всички заключения да бъдат постигнати на базата на причини и доказателства, и след разумно обсъждане“¹⁵ (Ролс, „Политически либерализъм“). Това става възможно, когато гражданите се съгласят върху разумна политическа концепция за справедливостта, която им дава „основа, върху която публичното обсъждане на главните политически въпроси може да продължи и с основание да се стигне до решение, не, разбира се, във всички случаи, но надяваме се, в повечето случаи свързани с конституционализма и базисната справедливост“¹⁶ (Ролс, „Политически либерализъм“). Гражданите могат да споделят различни мнения за добрия и полезен живот, но в резултат на разумна публична дискусия те вземат под внимание съществуващите различия в позициите си и достигат до справедливи принципи валидни за цялата група. Тоест, от една страна, Ролс идеализира, а от друга, пренебрегва факти за използваната от гражданите аргументация при постигане на консенсусни решения. Авторът изключва аргументация, основаваща се на емоциите, която оказва силно влияние на процеса и на самите решения.

Въпреки че Ролсовата теория за справедливостта е универсално призната за пример в политическото теоретизиране, тя е критикувана многократно през годините. Много теоретици атакуват различни нейни аспекти, като възможността за постигане на единодушно съгласие в първоначалната ситуация; наличието на чувство за справедливост и чувство за доброта у всички граждани; рационалната публична дискусия, която налага изключването на

¹³ “deeply opposed though reasonable comprehensive doctrines”

(Rawls, John. *Political Liberalism*, exp. ed. New York, NY: Columbia Classics: 1992. N. pag. Ipad file.)

¹⁴ Преводът на понятията давам по „Политическият либерализъм“, превод Кольо Коев, издателство Обсидиан, 1999.

¹⁵ “The first essential is that a conception of objectivity must establish a public framework of thought sufficient for the concept of judgment to apply and for conclusions to be reached on the basis of reasons and evidence after discussion and due reflection” (Rawls, John. *Political Liberalism*, exp. ed. New York, NY: Columbia Classics: 1992. N. pag. Ipad file.)

¹⁶ “a basis on which public discussion of fundamental political questions can proceed and be reasonably decided, not of course in all cases but we hope in most cases of constitutional essentials and matters of basic justice” (Rawls, John. *Political Liberalism*, exp. ed. New York, NY: Columbia Classics: 1992. N. pag. Ipad file.)

нерационални видове аргументация. Последното е това, което е от интерес за тази разработка и ще бъде разгледано по-надолу.

3. Критика срещу идеалната теория

Една от основните критики срещу идеалната теория произлиза от факта, че тя не предоставя решения на неотложните проблеми пред които са изправени гражданите „тук и сега” (Хамлин & Стемповска, стр.1). Като типичен пример за идеална теория, Ролсовата справедливост като равнопоставеност не отговаря на непосредствените и неотложни нужди на гражданите. Нещо повече, самият Ролс не отчита многобройните пречки пред изпълнението на предписанията на своята идеална теория. Сред тези пречки се открояват две особено ярко: имплементирането на справедливостта като равнопоставеност може и да не е технически възможно, имайки предвид историята и избрания път за развитие на даденото общество. На второ място, приписването на универсални черти на характера и действията на всички граждани остава проблемно, защото все още не е постигнат консенсус сред теоретиките по отношение на двете. Освен това неспособността на идеалните теории да предложат решения на неотложните проблеми пред гражданите произлиза от факта, че теориите не предоставят поэтапно практическо ръководство за прилагането си. Ролсовата справедливост като честност е пример в това отношение, защото не дава указания как на практика да се имплементират предписанията ѝ, започвайки от въобразената първоначална ситуация (Хамлин & Стемповска, стр.16). Напрежението между представяния от идеалните теории свят и реалността е в основата на критиките срещу осъществимостта и приложимостта им.

Със статията си „Справедливостта в неидеалната теория”, Майкъл Кейтс засилва критиките срещу идеалната теория като идентифицира три допълнителни нейни слабости: 1) самоусетяване (self-defeatingness); 2) непълнота (incompleteness); и 3) невъзможност за покриване на разходите по имплементирането (cost blindness). Според автора, характеризирането на една идеална теория Х като самоосуеяваща се означава, че последиците от успешното съблюдаване на Х ще бъдат по-лоши, съдейки по нейните собствени морални стандарти и цели, отколкото ако Х не е успешно съблюдавана. Причината за това е, че реализирането на идеала може да бъде осуетено, ако принципите, постановени от идеалната теория, се прилагат извън контекста на пълното и стриктно съблюдаване на нейните предписания (Кейтс, стр.9). Решението затова дали една демокрация трябва да толерира тези, които се стремят да компрометират или разрушат демократичните принципи, илюстрира това противоборство. Правителството трябва да защитава основните права и свободи на гражданите, но ефективната защита може да попречи на превантивната реакция срещу унищожаване или отменяне на същите права и свободи. Парадоксът е в това, че превантивната реакция разчита на използването на антидемократични нелиберални методи (Кейтс, стр.10-11). В този смисъл, дори Ролс твърди, че нетолерантните не трябва да бъдат оставени да действат и комуникират свободно, ако не спазват правилата на обществото. Както показват примерите, съществуват случаи, в които е противопоказно да се действа в съответствие с идеална концепция за справедливост, дори ако се приеме, че въпросният идеал е най-подходящият за дадено общество.

Вторият недостатък на идеалните теории е тяхната непълнота като ръководство за практически действия. В условията на частично съблюдаване на предписанията на дадена теория, идеалното теоретизиране не предоставя адекватни насоки за сравняване кое от няколко

състояния на обществото, *ceteris paribus*, е по-справедливо от другите (Кейтс, стр.11).¹⁷ Например, ако едно напълно справедливото общество, трябва да отговаря на принципите Х и У, и ако двата принципа са в конфликт и не могат да бъдат реализирани по едно и също време, гражданите трябва да решат относно приоритетността им. Проблемът е, че идеалните теории, които определят едно общество като справедливо само когато то отговаря едновременно и на двата принципа, не посочват кой принцип трябва да бъде избран в случай на конфликт. Ако пък разглежданата теория съдържа правила за приоритетност, възниква допълнителният въпрос дали тя предвижда как да се избере, когато съществува противоречие. За пример служи първият Ролсов принцип на справедливостта, който гласи, че всеки гражданин има равни претенции към основните права и свободи. Какво се случва, обаче, ако гражданите трябва да избират между пожертване на религиозните си свободи или на политическите си свободи? Как трябва да се отсъди приоритетност в рамките на Ролсовия първи принцип на справедливостта? И двете свободи са основни, в смисъл че и двете са по-важни от неосновните права и свободи и други политически ценности, и като такива заслужават специално внимание. И двете са неотменяеми, в смисъл, че не могат да бъдат прехвърлени чрез договор или доброволно. Ролс, обаче, не дава критерий за отсъждане на приоритетност в подобни случаи. Като цяло, Ролсовата теория илюстрира как идеалните теории се затрудняват при решаването на въпроси свързани с ценностни и емоционални конфликти, които неизбежно възникват в неидеалните общества.

Последната трудност пред идеалните теории е, че тяхното реализиране изисква високи разходи, непосилни за правителствата на което и да е общество. Едно е, да се твърди, че гражданите трябва да защитават равенството на основните права и свободи, когато никой не се стреми да ги наруши или престъпи. Друго е, обаче, да се отдава приоритетност на тези права и свободи пред други политически нужди, когато отсъства пълно съблюдаване на предписанията на идеалните теории и значителна част от средствата на правителството трябва да се инвестират в опазването на същите права и свободи. Липсата на средства показва нуждата от компромиси по отношение защитата на всички човешки права и свободи. При наличието на ограничени финанси, нито една държава не е в състояние да отдаде приоритетност, така както Ролсовата теория предполага. Без признаване на това ограничение и намиране на начини за адаптиране на теорията към него, удовлетворяването на първия принцип на справедливостта като равнопоставеност може да се превърне в невъзможна за реализиране цел (Кейтс, стр.13 - 14). Идеалните теории, от които Ролсовата не прави изключение, пренебрегват проблемите, произлизащи от наличието на ограничени правителствени ресурси, и така не дават насоки за нужните компромиси по отношение защитата на правата и свободите на гражданите на дадено общество.

3.1. Критиката на Амартия Сен срещу идеалната теория

В „Идеята за справедливостта” Сен доразвива горепосочените критики срещу идеалните теории като представя своята собствена неидеална теория.¹⁸ За да дискредитира идеалните

¹⁷ Както беше споменато по-горе, тези опасения са най-ясно изразени от Амартия Сен.

¹⁸ В момента няма консенсус относно точната дефиниция за неидеална теория. Въпреки това, в една от своите статии Елизабет Андерсън дава следната дефиниция, която е полезна за разбиране на този междинен вид теоретизиране. Неидеалната теория „представя идеалите като хипотезирани решения на идентифицираните проблеми. Като която и да е хипотеза, идеалите могат да бъдат тествани в практиката, могат да генерират нови, неочаквани проблеми, при имплементация, и затова могат да бъдат ревизирани. Следователно, вместо да установят стандарти извън практиката, според които практиката да бъде оценена, както при идеалната теория,

теории, авторът ги контрастира с предпочитания от него *сравнителен подход*. Според Сен, идеалната теория определя абсолютно правата и свободите на гражданите в условията на най-добро институционално устройство и задава уникални принципи на справедливостта, които разумните граждани биха предпочели. Само че, при съществуващата неразумност не е необходим цялостен модел на поведение, а по-скоро отделни идеали, които да насочват гражданите в конкретните ситуации, в които се намират. Според Сен, практиките и принципите на справедливостта трябва да действат като светофари: да регулират правилата за движение на дадена пресечка или кръстовище, а не да определят най-добрите пътеки и най-добрите дестинации за движещите се. Ако са добре поставени светофарите създават добри взаимни очаквания и движението върви гладко, така че почти всички достигат своята дестинация по-ефикасно. Според автора, идеалната теория не дава възможност за класиране на различните подредби според близостта им до идеала „отчасти, защото има различни измерения, по които обектите се различават ... а също и защото описателната близост не винаги е индикация за стойностна близост”¹⁹ (Сен, стр.16). Подходът на Сен, напротив, е адекватен за сравняване на две или повече реални пътеки за движение, или на две или повече ситуации, защото се опира на конкретни параметри. Както Сен твърди: не е нужно да се знае колко е висок Еверест, за да се сравни височината на две по-ниски планини - има конкретен параметър, с който двете могат да се измерят (Сен, стр.1). Само че идеалните теоретици биха контрирали този аргумент, твърдейки че слепото търсене на по-високата планина може да води както „към”, така и „надалеч” от Еверест. И ако правилата на движение се сведат до поставянето на светофари, Ролс би твърдял че има най-добра дестинация, пътека за нейното достигане и най-оптимален начин за поставяне на светофарите, така че да бъде постигната най-висока справедливост за всички движещи се. С оглед на тези съображения, критиките на Сен, че идеалната теория не е нито необходима, нито достатъчна за установяване на справедливо общество, не звучат убедително.

Сен твърди, че липсата на краен стандарт не е препятствие за една теория на справедливостта, защото във всеки един модел има непълноти поради несъгласието по отношение на принципите за управление на дадената общност и тяхната актуализация. Авторът илюстрира невъзможността за изграждане на идеална теория с един пример. Съществуват три деца и една флейта, за чиято собственост децата спорят. Ани пределява собственост върху флейтата, защото тя може да свири на нея. Боб я иска, защото е беден и няма никакви собствени играчки. Карла е отделила много месеци, за да изработи флейтата, и смята, че флейтата трябва да бъде нейна. Кой принцип е валиден за присъждане на собственост? Отговорът на Сен е, че няма решение кое твърдение и коя ценност са най-значими. Според автора, дори и всички членове на журито да бяха мотивирани от едно и също разбиране за справедливостта, те биха вложили различен смисъл в него. Дори и всички членове да бяха одобрили еднакви изрази, за да изкажат решението си, те биха ги разбрали по различен начин. Поради неизбежния плурализъм на валидни принципи и разбирания, винаги ще съществуват различни концепции за справедливостта (Сен, стр.106-111). И тъй като принципите и

самите идеали стават обект на тестване в практиката”.

Андерсън, Елизабет. „Към неидеална, релационна методология за политическата философия: коментари върху предизвикателствата на Шварцман към либерализма”, *Хипатия* 24 (2009), стр. 135.

Elizabeth Anderson, “Toward a Non-Ideal, Relational Methodology for Political Philosophy: Comments on Schwartzman’s Challenging Liberalism”, *Hypatia* 24 (2009), p.135.

¹⁹ “partly because there are different dimensions in which objects differ ... and also because descriptive closeness is not necessarily a guide to valuational proximity”

(Сен, Amartya. *The Idea of Justice*. (Cambridge, MA: The Belknap Press of Harvard University Press, 2009, p.16).

разбиранията често са с неясни и конфликтни значения, гражданите трябва да се примирят с частични решения и безизходни положения, които също често се ревизират впоследствие. С други думи, гражданите трябва да приемат неидеалната теория като управляващ модел, която не винаги предоставя реализуеми реформи и не винаги дава сигурност за правотата на реформите. Както Сен пише, намиране на „[ф]инална развръзка не е нито изискване наложено от собствената рационалност на даден индивид, нито пък е условие за разумен рационален избор” (Сен, стр. 392)²⁰. Според автора, признавайки, че различни идеали имат значение за решаването на даден случай, без те непременно да водят до едно и също решение, не е грешка. Сложността и неяснотата при взимане на решение не са теоретични артефакти, а иманентни качества на самия процес и гражданите трябва да се примирят с тях.

Както при Ролс, обективността при Сен, която възниква от разумното отчитане на различни гледни точки в публичния дебат е от решаващо значение за изграждане на справедливо управление. Сен смята, че не е необходим фиксиран стандарт, за да се направи избор между конкуриращи се твърдения. Според автора, за да се избере между Пикасо и Дали, не помага това, че Мона Лиза е приета за идеалната картина (Сен, стр.16). В публичния дебат „емоции или психология или инстинкти” не се явяват като „независими източници за оценка” на аргументите (Сен, стр.xvii)²¹. Те трябва да бъдат подложени на „разумна оценка”²², за да се оцени релевантността им към разглеждания въпрос (Сен, стр.xvii). Ако гражданите са силно мотивирани да предприемат действия от някаква определена емоция, „съществува добра причина да се запитае какво ни казва това, но винаги значението на емоциите трябва да се разглежда в обсега на разумността (Сен, стр.39). В теорията на Сен разумът играе основната роля при оценяване на справедливостта на социалните, политически и икономически договорености. И все пак, както Сен признава, поради присъщата им субективност и неопределеност, сравненията на справедливите устройства могат да се окажат трудни и непосилни, дори когато разсъжденията не са погрешни. Трудно е да се каже „коя е перфектната картина?” или „в какво се състои съвършено справедливото действие?”. В много случаи, рационалните аргументи се оказват недостатъчни за намирането на решение на даден проблем и тъй като емоциите играят ключова роля при определяне на действията на гражданите, би трябвало да се определи и тяхната точна роля в публичния дебат за изграждане на политики.

Неубедителността на аргументите на Сен се подсилва и от факта, че въпреки че „Идеята за справедливостта” твърди, че е възможно класиране на алтернативните социални, политически и икономически подредби без въвеждане на идеал, книгата не представя такова класиране. „Идеята за справедливостта” остава повърхностна по отношение на конкретни предписания за имплементиране на политики и реформи или по отношение на реалната практика. Авторът не дава никаква индикация за това как може да се постигне справедливостта, той просто твърди, че намаляването на несправедливостта е вследствие на упражняването на разумен публичен дебат. Една от основните цели на Сен в книгата е да се признае, че съществуват различни подходи за осъществяването на справедливо общество, не всички от които е необходимо да използват понятието за взаимно-изгодното сътрудничество като базисна своя теза, ключово и за Ролсовата теория (Сен, стр.206).

²⁰ “Complete resolution is neither a requirement of a person’s own rationality, nor is it a condition of reasonable rational choice”

(Sen, Amartya. *The Idea of Justice*. (Cambridge, MA: The Belknap Press of Harvard University Press, 2009, p.392).

²¹ “emotions or psychology or instincts” do not act as “independent sources of valuation” (Sen, Amartya. *The Idea of Justice*. (Cambridge, MA: The Belknap Press of Harvard University Press, 2009, p.xvii).

²² “reasoned appraisal”

(Sen, Amartya. *The Idea of Justice*. (Cambridge, MA: The Belknap Press of Harvard University Press, 2009, p.xvii).

Според Сен, не само Ролсовата, но нито една идеална теория не успява да предложи валиден подход за установяване на справедлив институционален ред. Но, теорията на Сен не предоставя алтернатива: тя остава безнадеждно неясна, въпреки че авторът я характеризира като ръководство за справяне с несправедливостите. От една страна, сравнителният подход на Сен не предоставя идеал, според който могат да се класират алтернативните обществени устройства и не включва всички налични видове аргументация, от друга страна, той не съдържа практически предписания и казва малко за съществуващите несправедливости и начините за тяхното отстраняване.

4. Емоции и идеална теория

Както бе казано, критиката към идеалната теория на неидеалните и дескриптивните теоретици, към които се причислява и Сен, не успява да докаже ненужността на идеалните теоретически модели. Във връзка с притесненията относно реализуемостта на идеалната теория може да се отговори, че във всички случаи поставянето на цел пред обществото, чието реализиране си струва да се опита, дори при липсата на гаранции за успех, не е грешка. Обрисуването на идеален обект, към който гражданите да се стремят, ги мотивира да надмогнат сегашното им положение и да достигнат по-висока степен на справедливост. Идеалната справедливост не е непременно установяване на посоченото крайно състояние, а маркер, който показва несправедливости. Разглеждана в този смисъл, идеалната теория отговаря и на критиките относно невъзможността за пълно съблюдаване на нейните предписания от всички граждани. Факт е, че съблюдаването на дадена теория е винаги частично, условно и променливо. Идеалните теоретици са наясно, че моделите им никога няма да бъдат напълно имплементирани, но те конструират самите модели, заради горепосочените положителни ефекти: а именно, мотивацията на гражданите да достигнат по-висока степен на справедливост. Относно критиките отправени към подхода на идеализация и пренебрегване на някои факти, характерни за идеалната теория, може да се отговори, че като цяло пренебрегването на променлива, която не се отразява на заключенията на теорията, дори и тя да се вземе предвид, е правилно. От друга страна, оставяйки на страна променлива, която променя всичко, когато отново се вземе предвид от теоретичния модел, демонстрира значението и значимостта на променливата. Колкото по-висока е промяната, толкова по-голяма е необходимостта идеалната теория да даде обяснение за влиянието на променливата върху теорията или за нуждата от оставянето ѝ настрана. По този начин идеалната теория може да се защити от критиките отправени срещу нея от неидеални и дескриптивни теоретици във връзка с възможността за реализуемост на нейните подходи.

Един начин идеалната теория да се защити и от трите критики, обобщени по-горе, за самоосуетяване, непълнота и липса на достатъчен бюджет, е тя да се разглежда като карта, описваща даден терен. Като картите, теориите са функционални артефакти, инструменти създадени за конкретна цел. На първо място, теориите представляват дистилирана картина на съответната информация, която изолира общите характериски от значение за гражданите в нормални случаи и им дава насоки за достигане на най-висока степен справедливост. В този смисъл, не е необходимо теориите да са пълни и да предвиждат всички обстоятелства; напротив, те трябва да се абстрахират от несъществени подробности. При такава обобщена картина е възможно възникването на конфликт на принципи, който да доведе до самоосуетяване на теорията, но дори и в този случай идеалните теории предоставят най-добрите предписания за излизане от ситуацията, защото предоставят краен стандарт. На

втората критика, че идеалните теории са непълни, може да се отговори, че както при картите, съзнателното negliжиране на части от терена е необходимо за конструиране на теорията. Местоположението на конкретно спряна кола или задръстен мост значително повлиява на курса на шофьора, но дори и така, тези подробности не се изобразяват върху картата. Теориите и картите са неизбежно датирани, непълни изображения на общество и терен, предоставящи полезни, но понякога и погрешими, насоки за навигация. Като трето, критиките за липса на достатъчен бюджет за изпълнение на всички предписания на идеалната теория звучат вярно, защото в свят на ограничени ресурси никога не би имало достатъчно финанси за осъществяване на всички предписания. И картите нямат възможност в реално време да дават пълна и навременна информация за пътната обстановка, защото има прекалено много елементи, които трябва да се вземат предвид. Но дори и в тези случаи, картите остават необходими като изображения на цялостния терен и предоставят ценна информация с оглед на успешното пътуване. Както бе обобщено, критиките отправени към идеалната теория, не успяват да докажат нейната безполезнаост. Напротив, в диалог с критиците, се показва нуждата от идеалната теория; както при картите, винаги е полезно да има една в жабката.

Но има елемент, който липсва в теориите и на привържениците и на критиците на идеалната теория, и който би направил и двата вида теоретизиране по-пълни и би засилил тяхната обяснителна сила – а именно, определяне на ролята на емоциите при публичното аргументиране на всякакви обществени политики. И идеалните и неидеалните теоретици издигат рационалността като предпочитан начин на аргументация при определяне характера и актуализацията на едно справедливо общество; емоциите се възприемат като теоретична област само от дескриптивната теория. Например, Ролсовата теория за справедливостта зависи от разумния дебат в рамките на първоначалната ситуация, докато установяването на справедливост в теорията на Сен разчита на разумните причини, издигнати по време на дебата в публичното пространство. Рационалистите смятат, че всички решения на гражданите относно публичния им живот трябва да са подчинени на разума, който за тях олицетворява истинската, автономна личност. Само че, техният модел е непълен, защото не взема предвид ролята на емоциите при изграждането на публични политики. Както теоретиците на рационалността, така и теоретиците на емоциите водят началото си от Просвещението. Така нареченото от Майкъл Фрейзър „сентиментално Просвещение” включва автори като Третият граф на Шафтсбъри, Джоузеф Бътлър, Франсис Хътчесън, Дейвид Хюм и Адам Смит²³. Техните възгледи са доразвити и обогатени от съвременни автори като Майкъл Л. Фрейзър, Кристин М. Коорсгард, Джон Елстър и други. Всички те отхвърлят рационалистката парадигма и се обединяват около мнението, че изключването на емоционалните нагласи и привързаности, общо за идеалните и неидеалните теоретици, довежда до пропуски както при обяснението, така и при конструирането на политики, които имат за цел да установят справедливост и намалят несправедливостите. Емоциите представляват неизкоренима част от всяко морално съждение издигнато в публичния дебат, а съзнателното им изолиране от или negliжиране в аргументацията може да попречи на гражданите да достигат правилните решения или да повлияе на подсъзнателно ниво за постигането на несправедливи резултати.

²³ Майкъл Л. Фрейзър. „Просвещение при съчувствието. Справедливостта и моралните чувства през осемнадесети век и днес.” (UK: Oxford University Press, 2010).

Michael L. Frazer. *The Enlightenment of Sympathy: Justice and the Moral Sentiments in the Eighteenth Century and Today*. (OK: Оксфордското университетско издание, 2010г.)

Привържениците на тези възгледи не утвърждават известната максима на Хюм, че „разумът трябва да е роб на емоциите“²⁴, а по-скоро търсят постигане на хармония и стабилност между всички черти и способности на индивидите що се отнася до тяхната обществена дейност за установяване на справедливо общество. Според учените, които се опитват да обяснят ролята и значението на емоциите в публичния живот, изграждането на теории на справедливостта базирани в емоциите е не само възможно, но и силно желателно. Например, сантименталната теория на Майкъл Л. Фрейзър твърди, че е възможно установяването на справедливо общество на основата на всеобща симпатия, която е иманентна за всички граждани и която може да се прояви при правилно култивиране. При правилно култивиране моралността на емоциите се увеличава, което пък води до това гражданите да изпитват все по-голяма симпатия към все по-широк кръг от техни съграждани. Тази по-широка симпатия пряко се транслира в изискванията към конструирането на публични политики, в смисъл, че гражданите настояват за реформи, които са по-справедливи за всички членове на обществото и не непременно от полза само за техните лични интереси. Наистина, някои емоции водят до ходове в публичното пространство, които са изключително в защита на определени лица или групи. Други, обаче, водят до съпричастие, което дава основание за изграждане на стабилна теоретична рамка за установяване на справедливо общество. Базирайки се на една широка общочовешка съпричасност, теориите основаващи се и на разум и на емоции позволяват да се приеме, вместо да се отхвърли, плурализма от човешки възгледи и разбирания и помагат за включването им в един припокриващ се консенсус от основни принципи на справедливост и реципрочност. Поради тези причини, този вид теории, било то идеални или не, са особено полезни за различните съвременни демокрации.

5. Нуждата от адаптация при идеалната теория

Какво би трябвало да предприемат гражданите при наличието на несправедливости? От къде да извлекат практически насоки за своите действия? Как да се съчетаят „трябва/не трябва“ от идеалната теория с „мога/не мога“ от неидеалната и дескриптивната теория? Политическото теоретизиране в континуума на нормативна/дескриптивна теория има за своя основна цел идентифицирането на политически, икономически и социални договорености, които насърчават идеалите необходими за създаването на справедлив обществен ред. Както бе обяснено съществуват четири основни критики срещу идеалната теория: практическата ѝ неосъществимост, самоосуствяване, непълнота и невъзможност за покриване на всички разходи. Силата на тези аргументи значително намалява, ако идеалните теории се разглеждат като карти, изобразяващи даден терен, но дори тогава остават пропуски, които показват, че идеалната теория не е достатъчна за определянето и конструирането на едно напълно справедливо общество. И все пак, идеалната теория остава необходима за прехода към такова общество, защото предоставя целта, към чието изпълнение трябва да са насочени реформите. За да стане идеалната теория и необходима и достатъчна е нужно тя да се адаптира към съществуващите неидеални условия, в които нейните предписания се съблюдават само частично. Нужно е също идеалната теория да разшири набора от аргументи, допустими в публичния дебат при конструирането на публични политики, като включи емоционално-мотивирана аргументация. При съвременната широко разпространена политическа апатия, провеждането на политика, основаваща се и на разумна и на емоционална аргументация, е

²⁴ Хюм, Дейвид. „Трактат за човешката природа“. Препечатан от оригиналното издание в три тома и редактиран от Л.А. Селби-Биги, М.А. Великобритания, Оксфорд: Издание Кларендон, 1896г, стр. 217. Посетено на 01.07.2014г. <http://michaeljohnsonphilosophy.com/wp-content/uploads/2012/01/5010_Hume_Treatise_Human_Nature.pdf>

сигурен начин за постигане на консенсус относно основните принципи на справедливостта без да има нужда да се изкореняват различията на гражданите. Тази разработка предприема първата стъпка към алармиране за необходимостта от преразглеждане на идеалната теория и засилване на информираността за нейните граници. Или идеалната теория трябва да се промени, за да стане и необходима, и достатъчна за изграждането на идеален обществен ред, или идеалните теоретици ще трябва да живеят със своята недостатъчност и да адаптират теоретизирането си към нея.